

Kan man tänka oberoende av språk?

Jens Allwood

Inst. för lingvistik, Göteborgs universitet

Inledning

Ibland kan man få böra påståenden av följande typ: "När jag talar franska tänker jag på franska och börjar efter ett tag tom att drömma på franska, men sen när jag talar svenska tänker jag på svenska igen." Hur skall man bedöma introspektiva rapporter av det här slaget? Hur hänger egentligen tanke och språk ihop i största allmänhet? Är vårt tänkande språkbundet eller kan man tänka utan hjälp av något språk? Om vårt tänkande är språkbundet är det i så fall bundet direkt till de satsar vi yttrar på svenska, kinesiska eller franska eller är det bundet till språket på något mer abstrakt sätt? Kan det eventuellt vara så att det finns både språkbundet och inte språkbundet tänkande och inom vilka områden är i så fall tänkandet språkbundet?

Dessa och liknande frågor har sysselsatt människor i ganska lång tid. Något förenklat kan man säga att debatten kretsat kring de två frågorna: Vilken sorts beroende råder mellan språk och tanke? Finns det gemensamma drag i alla människors sätt att tänka och tala?

Frågan om beroendet mellan språk och tanke diskuterades redan under antiken men då utan att sammankopplas med frågan om skillnader och likheter mellan olika folkgruppers sätt att tänka och tala. Denna sammankoppling, som är karakteristisk för våra dagars diskussion av problemet, gjordes egentligen först på 1800 - talet av tysken Wilhelm von Humboldt, som delvis med sin bror geografen Alexander von Humboldts hjälp skaffade sig tillgång till data från en mängd olika språk.

Förhållandet mellan språk, tanke och begrepp

En tidig åsikt om förhållandet mellan språk och tanke formulerades av Aristoteles, som hävdade att skriften symboliserar talet medan talet symboliserar tankar, som i sin tur reflekterar tingen i omvärlden. Denna åsikt, som även i våra dagar verkar vara förenlig med vad som räknas som sunt förnuft, har emellertid inte varit oemotsagd. De antika stoikerna, som hade en världsbild där allting i sista hand borde vara materia, hade t ex diskussioner där man försökte hävda att tankar så som immateriella inte fanns och att därför språklig betydelse måste vara materiell. Liknande åsikter kom sedan igen på medeltiden bland de sk nominalisterna (efter latinets

nomen, *namn*). För att förklara på vilket sätt de begrepp som svarar mot orden *hus*, *häst*, *människa* och *man* existerar och fungerar, hävdade nominalisterna att man inte behövde anta att det fanns några begrepp alls. Det enda man behövde anta fanns var *hus*, *hästar*, *människor* och *män* och ord som av människan används för att beteckna dessa ting. Några tankar eller begrepp som sköter förbindelsen mellan ord och ting behövs inte. Tankarna finns i språket och förbindelsen mellan ord och ting kan upprättas direkt.

Nominalisterna antog alltså att det rädde identitet mellan tankar och språk och legitimerade sitt antagande med en princip om vetenskaplig ekonomi som formulerades av nominalisten Occam. Det var den sk Occams rakkniv "Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem" (Man behöver inte anta fler enheter Än nödvändigheten kräver). Enligt nominalisternas åsikt krävde inte nödvändigheten tankar och begrepp utöver ting och språk. Nominalisternas åsikter har kommit igen i vår tid och har förfäktats av ett antal filosofer, psykologer och lingvister (t ex Quine, Skinner och Bloomfield), som anslutit sig till den sk behaviorismen, dvs uppfattningen att man inom psykologi inte behöver syssla med mentala processer utan kan nöja sig med att studera beteende. Det beteende som blir speciellt intressant för denna riktning blir då det språkliga beteendet som får ersätta tanken som studieobjekt. Motiveringarna för den moderna behavioristiska nominalismen har växlat alltifrån materialism och vetenskaplig ekonomi, som under antiken och medeltiden, till argument som syftat till att garantera den vetenskapliga kunskapens validitet och säkerhet. Man har menat att eftersom tankar inte kan observeras med något av våra fem sinnen, måste allt vi kan säga om dem bli lösa spekulationer. Den sista typen av argument har varit de viktiga i vår tid.

Mot nominalisterna opponerade sig redan på medeltiden två skolor som menade att man förutom ord och ting måste räkna med tankar och allmänbegrepp. De sk konceptualisterna ansåg liksom Aristoteles att allmänbegrepp var en sorts tankeenheter och att det var dessa som gav språkliga yttranden mening. De sk realisterna ansåg däremot, liksom filosofen Platon tidigare gjort, att man inte kunde identifiera tankar och begrepp utan att man måste anta att begrepp har en abstrakt självständig reell existens oberoende av både tankar och språk.

Både realism och konceptualism har haft och har många företrädare ännu i våra dagar. Begreppsrealism är vanligt särskilt bland logiker och matematiker, som gärna vill anta att de abstrakta strukturer de studerar har någon sorts reell existens. Den riktning som varit vanligast ända från medeltiden till våra dagar är emellertid någon form av konceptualism, dvs en åskådning som antar att både språklig betydelse och begrepp i sista hand skall analyseras som tankar och tankeprocesser i någon form. Men man antar inte dessutom någon oberoende abstrakt existens för begrepp och man avvisar nominalistiska idéer om att det skulle råda fullständig identitet mellan tankar och språk.

Den antika och medeltida diskussionen om förhållandet mellan språk och tanke berörde alltså i hög grad frågan om tankens existens och självständighet i förhållande till språket och de två svar som gavs var dels det nominalistiska, som hävdade att tanke och språk är fullständigt identiska och det konceptualistiska, som hävdade att det förutom språk också finns tankeprocesser som innefattar begrepp och språklig betydelse. De realistiska svaren skilde sig inte ifrån de konceptualistiska i frågan om tankens förhållande till språket utan snarare i frågan om begreppens status. (Det fanns dessutom fler positioner, t ex intog den redan omnämnde Occam så småningom en position mellan nominalism och konceptualism, där han antog att det fanns förståelseupplevelser som en sorts osjälvständiga följeslagare till varje yttrande. Upplevelserna var emellertid unika för varje yttrande och situation och kunde därför ej - identifieras med några allmänbegrepp.)

Vid sidan om möjligheten att tanke och språk är identiska eller att de båda existerar med en viss påverkan emellan sig, finns naturligtvis också som logisk tänkbarhet motsatsen till nominalism, nämligen att språk och tänkande är fullständigt oberoende av varandra och att det inte råder någon påverkan mellan dem. En position som liknar denna har intagits av den amerikanske lingvisten Noam Chomsky som hävdar att det som för honom är språkets essens, nämligen dess syntax, är oberoende av alla allmänna kognitiva mekanismer.

Vad man för det mesta debatterat är istället hur man, förutsatt någon form av konceptualism, skall föreställa sig förhållandet mellan språk och tanke och vi har här haft två huvudriktningar:

1. de som menar att språket huvudsakligen bestämmer tänkandet och
2. de som menar att tänkandet i huvudsak bestämmer språket.

Vi börjar med att studera den tradition som tryckt på språkets bestämmanderoll.

Den språkliga relativitetshypotesen

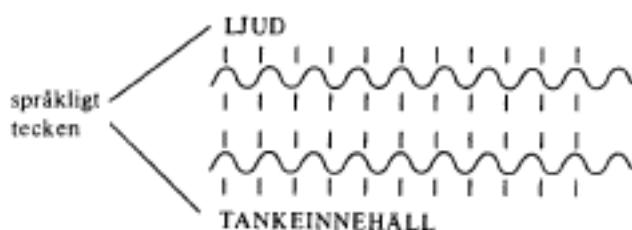
En ny vinkling på problemet om språk och tanke gavs på 1700 -talet av tysken Johann Herder med konceptualistiska utgångspunkter. Herder vann första pris i en tävling som preussiska vetenskapsakademin 1769 utlyst över ämnet det mänskliga språkets uppkomst. Herder menade att språkets uppkomst inte kunde behandlas utan att behandla tankens uppkomst och att språk och tanke uppkommit och utvecklats gemensamt i en process där språk förutsätter tanke och tanke förutsätter språk. Mänsklighetens andliga utveckling och mänsklighetens språkliga utveckling ansågs av Herder vara helt parallella.

Ungefär 50 år senare tog Wilhelm von Humboldt, också verksam i Tyskland, upp Herders idéer men lade till ett socialt och kulturellt

perspektiv: både tanke och språk är socialt betingade och framsprungna i ett socialt perspektiv. Varje folk (nation) kommer att på grundval av sin historiska utveckling och erfarenheter att utbilda en speciell kultur och ett speciellt sätt att se på världen - en världsuppfattning som vidmakthålles genom att lagras i deras språk. Ett barn kommer genom språkinläringen att bli delaktigt i den världsuppfattning och kultur som finns lagrade och kodifierade i dess modersmål. Eftersom enligt Humboldt olika folk genom olika historiska erfarenheter fått olika världsuppfattningar och språk, kommer på så sätt barn som lär sig olika språk att få olika världsbilder. Med Humboldt går vi således från den parallell Herder talat om för språk och tänkande i allmänhet till en bild av hur individens tänkande via hans medlemskap i ett kollektiv formas av det språk han lär sig. Denna bild av förhållandet mellan vidmakthållandet av en världsuppfattning och språkinläringen har sedan under 1900 -talet, kanske i anslutning till Einsteins allmänna relativitetsteori, kommit att kallas den *språkliga relativitetshypotesen* tänkandet bestäms relativt det språk man lär sig tala.

Tankar som liknar Herders och Humboldts har på olika sätt spelat en viktig roll även i nutida debatt om förhållandet mellan språk och tanke. En under 1900-talet inflytelserik variant av tankegången har sin utgångspunkt i den schweiziske lingvisten Ferdinand de Saussures bild av hur de språkliga tecknen uppstår. Enligt Saussure uppstår de genom en förbindelse mellan ljud och tankeinhåll. Förbindelsen följer emellertid inte några fasta regler utan sker på ett sätt som är godtyckligt och specifikt för varje språk. Saussure menade vidare att varken ljud eller tankar hade någon klar struktur innan de förenas genom det språkliga tecknet. De språkliga tecknens uppkomst ger struktur både åt ljud och tankar. Saussure tänker sig således inte bara förbindelsen mellan ljud och tankeinhåll som godtycklig utan tänker sig dessutom att den inre strukturen hos såväl ljud som tankeinhåll - genom att de bestäms av den godtyckliga förbindelsen mellan ljud och innehåll - själva blir godtyckliga och bestämda av språkstrukturen. Ofta framställs Saussures tankegång i diagramform på följande sätt, som visar hur det språkliga tecknet genom att förena ljud med tankeinhåll samtidigt organiserar ljud och tankeinhåll:

(1) De språkliga tecknens bildning

Man kan konkretisera Saussures något abstrakta resonemang genom att använda det som en beskrivning av hur små barn får en verklighetsuppfattning. Barnet föds enligt denna syn till en kaotisk flytande värld av färger och former utan några kategoriska gränser som skiljer

bestämda kategorier av företeelser från varandra. Men genom att de lär sig språket struktureras verkligheten åt barnen. Genom att de associerar ljud med olika delar av verkligheten lär de sig samtidigt urskilja olika delar av verkligheten och att hantera olika ljud.

Vi ser att Saussures åsikter om språkets roll för tänkande och verklighetsuppfattning väl går att förena med de uppfattningar vi tidigare stött på hos Humboldt. Språk och tänkande är visserligen separata och inte identiska som hos nominalisterna men tänkandet är i allt väsentligt underordnat språket. Språket organiserar tänkande och verklighetsuppfattning.

Ofta brukar man framlägga diagram som de följande över sk semantiska fält från olika språk, dvs diagram som visar hur ett visst innehållsområde kan uppdelas på olika sätt av olika språk för att visa att tänkandet bestäms på olika sätt av de olika språken.

(2) Skog - träd - trä

svenska	danska	engelska
träd	trae	tree
trä		wood
skog	skov	forest

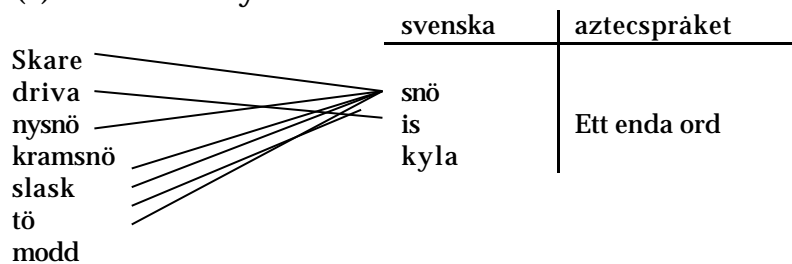
(3) Färger

Svenska	walesiska
grön	gwyrdd
blå	glas
grå	llyd
brun	

(4) Släktskap

Svenska	engleska
morfar	grandfather
farfar	
systemson	nephew
brorson	

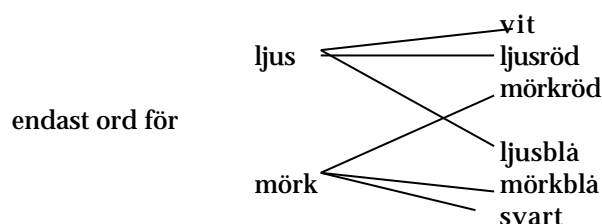
(5) Snö - is - kyla

(6) Färger

tivspråket (Nya Guinea)

svenska

En annan forskare som under 1900-talet starkt förespråkade den språkliga relativitetshypotesen är den amerikanske lingvisten Benjamin Lee Whorf. Det är egentligen med honom som uttrycket den språkliga relativitetshypotesen vunnit spridning. På grund av Whorfs forskning kallas hypotesen i USA också ofta *Whorfhypotesen*. Whorf hade via sin lärare Edward Sapir och dennes lärare, den ursprungligen tyske antropologen och lingvisten Franz Boas, haft direkt kontakt med Wilhelm von Humboldts idéer. Whorf är kanske den forskare som i modern tid gått längst i att med en mängd exempel från olika språk försöka visa hur språket bestämmer vår världsbild och han intresserade sig därvid speciellt för språkens morfologiska och grammatiska kategorier. Särskilt studerade han indianspråken navajo och nootka i sydvästra USA. Whorf menade sig t ex för navajo kunna konstatera att adjektiven regelbundet böjs efter den geometriska formen hos det som adjektivets huvudord syftar på. Hans exempel skulle om vi översätter till svenska resultera i något i stil med följande:

- (7) en liten cirkel
en lites fyrkant
en litef triangel

Att tänka på geometrisk form hos det man talar om är alltså obligatoriskt så fort man använder ett adjektiv på navajo, vilket det inte är på svenska. På samma sätt är det på svenska nödvändigt att tänka på om man talar om ett eller flera objekt när man använder adjektiv och substantiv:

- (8) en röd bäst men flera röda hästar

Detta gäller emellertid inte på tex kinesiska, som inte har en numeruskategori utan istället andra nominalkategorier, tex en *person* kvinna, ett *ytskikt* papper, en *rund* kopp. Det andra ordet i varje fras markerar en av de många kategorier som kinesiska substantiv delas upp i.

Whorf gick vidare och menade sig även kunna konstatera att navajo-språket när det gällde verbens tempus- och aspektsystem förutsatte en helt annan uppfattning av tid, rum, objekt och process än den som han

menade var utmärkande för vad han benämnde Standard Average European, SAE, dvs västerländska språk överhuvud. Whorf menade att indianspråken i själva verket förutsatte en uppfattning av tid, rum, objekt och process som ligger nära den som finns i Einsteins relativitetsteori. SAE-språken utmärks istället av de uppfattningar om tid och rum vi hittar hos Aristoteles och Newton.

Social språklig relativism

Uppfattningen att vårt språk bestämmer vårt sätt att tänka har emellertid inte kopplats enbart till skillnaden mellan olika nationalspråk och deras sätt att organisera verkligheten. Under senare tid har man också pekat på språkets roll för olika sociala gruppers sätt att tänka. Den engelske pedagogen Basil Bernstein hävdade t ex på 1960-talet att barn från arbetarklass och medelklass använde språket på olika sätt och därför också kom att tänka på olika sätt. Medelklassbarnen fick enligt Bernstein mer träning än arbetarklassbarnen i att argumentera, besvara och ta ställning till varför-frågor samt att använda språket offentligt redan i hemmet. Denna tendens förstärks sedan i skolan av att lärarna ställer medelklasskrav och resultatet blir enligt Bernstein att medelklassbarn men inte arbetarklassbarn lär sig tänka logiskt. Bernsteins teser har naturligtvis kritiserats mycket hårt, men de har likväl fått stor spridning och är utan tvekan ett mycket klart exempel på uppfattningen att språket, i Bernsteins fall snarast användningen av språket, bestämmer vårt sätt att tänka.

Ett annat område som man menat i mycket bestäms av språket är vår uppfattning av oss själva som män och kvinnor. Vi har uppemot 200 yrkesbeteckningar som slutar på man (t ex *grodman* men inte *grodkvinna*, *lagman* men inte *lagkvinna* och *köpman* men inte *köpkvinna*). Men vi har bara ett 25-tal som är speciellt kvinnliga. Enligt Skutnabb-Kangas och Rekdal finns det dubbelt så många mansord som kvinnoord i våra vanliga lexikon. Vidare finns det i en del fall en intressant statusskillnad mellan motsvarande manliga och kvinnliga yrkesbeteckningar, t ex *tjänsteman* och *tjänstekvinna* eller *prost* och *prostinna*. Manliga beteckningar är ofta kortare och enklare i de fall motsvarigheten finns, t ex *författare* - *författarinna*, *lärare* - *lärarinna*, *kock* - *kokerska*, *läkare* - *kvinnlig läkare*. Ett undantag utgörs här av en del familjebaserade ord som *änka* - *änkling* och *brud* - *brudgum*. Rollen som äkta hälft uppmärksammas utom i ett undantagsfall endast för kvinnor (*professorska*, *doktorinna*, *prostinna*). Undantaget är *drottning* - *prinsgemål*. Ord för man, t ex ordet *man* på svenska, är neutrala på de flesta språk och kan användas om så väl män som kvinnor, vilket inte gäller om ord för kvinna. Ett undantag är här svenskan, där pronominet *hon* används om människan. Neutraliteten för män gäller även fraseologi, vilket man kan se om man jämför fraser som *mannen på gatan* med *kvinnan på gatan*.

I lexikon förknippas ordet *kvinnlig* med ord som *moderlig*, *mjuk*, *vek*, *ljuv* och *älsklig* medan ordet *manlig* förknippas med ord som *djärv*, *tapper*, *modig*, *kraftig*, *viril*, *rakryggad*, *ädel* och *dristig*. Enligt Skutnabb-Kangas och

Rekdal påverkar nu det sätt på vilket vi i språket kodifierat företeelser, som är relaterade till de två könen, vårt sätt att tänka på kvinnor och män. Språket blir en väsentligt bestämmande faktor i barnens uppfostran och socialisation till olika könsroller.

Låt oss nu summera några av de ståndpunkter som hävdar att språket på ett relativt starkt sätt bestämmer tänkandet:

1. språk och tänkande är identiska (nominalismen)
2. språk och tänkande är visserligen skilda processer men är från sin upprinnelse oupplösligt förenade och förutsätter varandra (Herder)
3. ett folks världsbild kodifieras i dess språk (Humboldt, Saussure, Whorf)
4. mänskliga språk och världsbilder skiljer sig från varandra på djupgående sätt. Detta gäller både skillnader på nationell nivå (Humboldt, Saussure och Whorf, där enligt Saussure skillnaderna dessutom är godtyckliga) och skillnader mellan grupper inom en nation (Berstein, Skutnabb-Kangas & Rekdal)
5. nya individer får del av en kulturs världsbild (bl a) genom att de lär sig det språk som hör till kulturen (Herder, Humboldt, Saussure, Whorf, Bernstein, Skutnabb-Kangas & Rekdal)
6. *Gemensam slutsats*: talare av olika språk (eller av olika språkvarianter) har olika världsbilder.

Antites: universalitet i språk och tänkande

Som en antites till de teser om starka samband mellan språk och tänkande och tänkande och stora språkbetingade olikheter mellan olika folkgruppers sätt att tänka har det åtminstone sedan antiken, funnits uppfattningar som gått ut på antingen (1) att sambandet mellan språk och tanke inte är så starkt eller (2) att människors sätt att tänka och tala i själva verket visar stora överensstämmelser om man jämför olika folkgrupper och språk.

Om vi går tillbaka till antiken så innebar Platons idélära, som vi redan har berört, en mycket stark form av begreppsuniversalism. Alla begrepp antogs vara de samma, inte enbart i alla kulturer utan också vid alla tidpunkter i historien (se t ex dialogen Kratylos). Begreppen var eviga och oföränderliga. Platon är emellertid ingen riktigt klar representant för uppfattningen att tankar är oberoende av språk eftersom för honom begreppen, även om de indirekt styr tänkandet, i sista hand var oberoende inte bara av språk utan också av tänkande. Med Aristoteles får vi emellertid ett klart ställningstagande för att språk och tanke kan skiljas åt. Som vi sett antog Aristoteles att talet symboliserade tankar men vi vet inte om han dessutom

ansåg att det förelåg någon form av påverkan från tal till tanke eller från tanke till tal. Det troliga är kanske att han skulle ansett att språket genom konvention relativt osjälvständigt uttrycker tankar som själva i sin tur reflekterar tingen.

På medeltiden utarbetade emellertid de s k modisterna en teori för sambandet mellan språk och tanke som på många sätt utgör en antites till de uppfattningar om tankens beroende av språket som vi ovan diskuterat. Teorin, som brukar kallas den spekulativa grammatiken (från latinets speculum - spegel) eller teorin om modi significandi (sätt att beteckna), hävdar att det råder en grundläggande korrespondens mellan verkligheten och våra möjligheter att beskriva verkligheten med hjälp av språket. Verklighetens sätt att existera (modi essendi) återspeglas i vårt tänkandes sätt att förstå (modi intelligendi), vilket i sin tur återspeglas i våra sätt att beteckna verkligheten med hjälp av språket (modi significandi). Aristoteles uppfattning att våra tankar återspeglar verkligheten kom på så sätt att utsträckas även till språket.

(9) verkligheten - modi essendi	(sätt att vara)
förståndet - modi intelligendi	(sätt att uppfatta och förstå)
språket - modi significandi	(sätt att beteckna)

I teorin om modi significandi är det således verkligheten som via förstånd och tankar bestämmer språket och inte tvärtom. Språkets kategorier är en reflex av de mer grundläggande kategorier som finns i verkligheten och i våra tankar. Det finns ett beroende mellan språk och tankar men beroendet antas vara motsatt det vi sett hos de språkliga relativisterna.

Modisterna illustrerade sin uppfattning om hur verkligheten via förståndet återspeglas i språket t ex genom att hävda att substantiv betecknar det i verkligheten som uppfattas som ting, adjektiv betecknar det i verkligheten som uppfattas som kvaliteter eller egenskaper och verb det i verkligheten som uppfattas som förändring eller process. Utgångspunkten för beskrivningen av verkligheten var Aristoteles filosofi och för beskrivningen av språket den grammatik, som man via romarna Priscianus och Donatus övertagit från de grekiska grammatikerna i Alexandria. Uppfattandet om tänkandets och förståndets natur var medeltidens egen, liksom uppfattningen om hur världen, förståndet och språket passar ihop.

Modisterna ansåg emellertid inte bara att världen och tänkandet bestämmer språket. De ansåg dessutom att den teori de kommit fram till om språkets, tänkandets och världens natur var universell, dvs gällde för alla världens språk. Detta innebar att de ansåg att alla mänskliga språk och sätt att tänka är essentiellt de samma. Olikheter mellan språk och sätt att tänka ligger på ett ytplan och berör inte den essentiella kärnan av gemensamma drag.

Medeltidens modister är emellertid långt ifrån de enda som hävdat språkets och tankens universalitet och språkets beroende av tanken. På

1600-talet skrev den franske filosofen Cartesius lärjungar Arnauld och Lancelot två böcker som brukar kallas Port Royal-grammatiken och Port Royal-logiken efter klostret Port Royal där de författades. I båda dessa böcker hävdades det mänskliga förnuftets och tankens universalitet. Tesen motiverades emellertid inte som på medeltiden med att förnuftet och tanken återspeglar världen (såsom Aristoteles beskrivit den) utan snarare med att förnuft och tanke grundas i den mänskliga naturen, närmare bestämt i vissa medfödda idéer som alla människor besitter från födseln. Till dessa medfödda idéer hör de elementära logiska lagarna som motsägelselagen (en sats och dess negation kan inte vara sanna samtidigt), identitetslagen (allting är identiskt med sig själv) och lagen om de uteslutna tredje (varje sats är antingen sann eller falsk, något tredje gives icke). Människan mottar inte enbart passivt kunskap utifrån utan strukturerar inkommande information med hjälp av medfödda kategorier. Dessa medfödda kategorier strukturerar både språk och tänkande och resulterar i att det finns djupgående gemensamma drag i alla människors språk och tänkande. Det finns därför också en universell grammatik byggande på dessa medfödda egenskaper som handlar om det som är gemensamt för alla språk.

De drag som är gemensamma för alla språk syns inte på den yttre ljudsidan men märks på den inre innehållssidan -tankesidan. Satserna *det regnar*, *it's raining* och *es regnet* uttrycker samma tanke men med olika ljud. Den uppfattning som lades fram av Arnauld och Lancelot kanske kan sammanfattas på följande vis: Tänkan och förnuft är gemensamma för alla människor, detsamma gäller om språkets innehållssida som bygger på det för alla människor gemensamma tänkandet. Det gäller emellertid inte för språkets ljudsida som kan uppvisa stora skillnader från språk till språk. Port Royal-grammatiken uttrycker alltså liksom de modistiska teorierna en uppfattning som hävdar att tänkandet bestämmer språket i förening med åsikten att tänkandet är universellt och att språket därför också i vissa stycken uppvisar universellt giltiga mönster.

Modern universalism

De tankar från 1600-talet som vi just redovisat har inte förlorat sin aktualitet utan har tagits upp igen de senaste tjugo åren av biologer, lingvister och antropologer.

Från biologiskt håll har man påpekat att ett beteende som är artkonstant, dvs förekommer genomgående hos alla individer av arten, som t ex det mänskliga språket, brukar uppvisa starka biologiskt grundade inslag. Den biologiska grunden brukar i sin tur innebära att beteendet ifråga uppvisar stora likheter från en grupp av individer till en annan. Språken kan således inte vara radikalt olika, för detta går inte ihop biologiskt. Vår medfödda biologiska utrustning bör forma de mänskliga språken och detta bör leda till att det finns universella språkliga drag.

Inom språkvetenskapen har tex den amerikanske lingvisten Noam Chomsky mycket starkt hävdad att medfödda biologiska egenskaper hos människan lett till att drag som är gemensamma för alla språk utvecklats. Evidens för detta är t ex att de allra flesta barn på mycket kort tid (3-4 år) kan lära in ett vilket som helst mänskligt språk och därmed, åtminstone i viss utsträckning, lyckas med att skaffa sig en inre total uppfattning av språket, något som - om man kräver en yttre explicit beskrivning - ännu ingen lingvist lyckats med för något språk. Vi kan t ex ännu inte bygga en datamaskin som i språkligt hänseende klarar av vad en femåring kan. Det vore svårt att förklara femåringens bedrift om man inte kunde anta att han eller hon var biologiskt förprogrammerad för språket.

Lingvister har också hävdad att det som sagts tidigare om de stora olikheterna mellan mänskliga språk helt enkelt inte är sant. Det finns stora likheter mellan språken av fonetisk, grammatisk, semantisk och pragmatisk art. Inte minst s k semantiska universalier är här intressanta eftersom de avslöjar gemensamma drag i det mänskliga tänkandet där man tidigare antagit att det råder stora skillnader.

Detta gäller t ex färgskalan, vilken som vi ovan sett ofta använts av förkämparna för den språkliga relativitetshypotesen för att visa hur olika språk genom att dela upp färgskalan på olika sätt får oss att tänka olika. Brent Berlin och Paul Kay, två amerikanska antropologer, undersökte emellertid i slutet av 1960-talet färgord från 100 olika språk i olika språkfamiljer och fann att godtyckligheten var mycket mindre än man hittills förmodat. De fann att, fastän både gränsdragning mellan färger och vilka färgord som finns i språket kan variera, verkar det finnas ett bästa färgfokus för varje färg. Om man ber människor, som alla har ett ord för grön i sitt språk att peka på den bästa grönnynansen på en färgkarta, pekar de på samma nyans. Ännu starkare evidens gavs när man lärde människor från ett språk som inte hade något ord för t ex grön, ett ord för denna färg, t ex *bladfärg*. Inläringen ägde rum genom att man pekade på en nyans som inte visat sig vara en bästa grönnynans. När man sedan efter någon dag bad samma människor peka på bladfärg pekade även de på grönnynanser som etablerats som bästa färgfokus i de språk man undersökt som hade ord för grön.

Färgperception verkar således bygga på faktorer som är språkoberoende. I senare undersökningar har det visat sig att den avgörande faktorn är ögats biologiskt givna organisation i tappar och stavar som gör att vissa punkter på färgskalan bildar mer naturliga fokus för perceptionen än andra, och att detta gäller oberoende av förekomsten av färgord i det språk man talar. I färgorden finner vi alltså oväntat evidens både för att tänkande (i betydelsen perception) är språkoberoende och för att färgperception dessutom förmodligen fungerar på samma sätt för alla människor oberoende av kultur och språk.

Flera andra begreppsområden har också undersökts och man har funnit vad som verkar vara universella semantiska drag. I de flesta språk verkar det finnas spatiala uttryck av typen *uppåt*, *neråt*, *bakåt*, *framåt* och *åt sidan*.

Vidare finns ord för det som ligger nära, motsvarande svenskans *här*, och det som ligger mer avlägset, svenskans *där*. Förklaringen ges förmodligen av de behov som uppstått genom människokroppens utformning och aktivitet i förhållande till jordyta och tyngdkraft.

De flesta språk verkar vidare ha möjlighet att uttrycka fråga och negation. De flesta släktskapsord i alla mänskliga språk kan analyseras med hjälp av variabeln *kön* och relationen *förälder till*. Se nedan några exempel från engelska och svenska

- (10) Far = manlig förälder
Farfar = manlig förälder till manlig förälder
Grandfather = manlig förälder till förälder
Mormor = kvinnlig förälder till kvinnlig förälder
Grandmother = kvinnlig förälder till förälder
A är B:s systerson = A är manlig och har en kvinnlig förälder som har en förälder som också är förälder till B

Förklaringen här är förmodligen att kön och föräldraskap genom de mänskliga reproduktionsmekanismerna blivit mycket centrala begrepp för all släktskapsorganisation.

Av de exempel vi studerat ser vi således att när det gäller mänsklig perception, människans kropp och dess relation till omvärlden eller den mänskliga reproduktionen, finns det faktorer som verkar vara universella och därför också får genomslag i alla världens språk. Universella icke-språkliga drag, bl a i tänkandet, tycks alltså bestämma delar av språket och dessutom ge upphov till stora likheter mellan språken. Språket bestäms bl a av biologiska drag i människans beteende och av biologiskt givna behov men bestämmer ej självt dessa drag och behov.

Tankens oberoende av språket

Hittills har vi mest diskuterat förhållandet mellan språk och tanke via frågan om likheter mellan olika sätt att tänka och likheter mellan olika språk, men vi skulle också mera direkt kunna angripa frågan om vilken sorts beroende som råder mellan språk och tanke.

Har vi någon evidens utöver vad som sagts om likheter mellan olika språk för att hävda tesen att tänkande kan äga rum utan språk?

Det första fenomen man här kan peka på är att alla människor tycks kunna tänka och t ex drömma utan att därför tala högt. Så tänkande behöver inte förknippas med ljudligt tal. Hur är det då med tänkande som tyst tal? Är våra tankeprocesser någon form av vanligt tal fastän bara simulerat tyst inom oss? En typ av evidens kan vi här få från människor som aldrig lärt sig vanligt tal, t ex döva och stumma. De undersökningar som gjorts av dessa

människor med hjälp av olika ickeverbala test visar att de är kapabla till lika gott eller bättre tänkande som hörande och talande människor.

Om vi vänder oss till andra varelser än människor, som alltså inte heller har tillgång till något verbalt språk, så har studier av främst högre primater börjat ge evidens för att djur både kan bilda begrepp och klara av vissa elementära logiska operationer.

Men även när det gäller hörande och talande människor kan man få evidens ur vardagslivet för att tänkande svårligen kan identifieras med tyst tal. För det första dyker ibland i vårt tänkande upp helt nya begrepp och fenomen, för vilka vi inte har några ord. Vi kan ändå begrunda dem i våra tankar och så småningom bilda ord och uttryck för att tala om dem. Andra vardagsupplevelser med språket pekar i samma riktning. Ofta vet vi vad vi vill säga men kan inte hitta rätt formulering för det. Om tänkandet verkligen vore tyst tal borde detta problem aldrig uppstå, verbalisering av tankar borde aldrig vara något annat problem än att med nerver och muskler direkt realisera de verbala tankar som redan fanns klara i hjärnan. Så verkar emellertid inte vara fallet utan vi sitter ofta och letar efter precis rätt ord och uttryck för att täcka vad vi tänkt. Verbalisering av tankar verkar vara en process som är skild från tänkandet självt.

Andra vardagsfenomen som verkar strida mot att identifiera tänkande med tyst tal är när man menar något annat än det man sagt eller när man märker att man sagt fel. En del av dessa företeelser, nämligen när man märker ytliga felsägningar av typ omkastning eller feluttal, kan kanske förklaras genom att man jämför tyst tal med ljudligt tal och på så sätt stöda hypotesen att tänkande vore tyst tal. Men denna förklaring kan knappast vara rimlig när man t ex märkt att man antytt eller insinuerat något man inte alls ville antyda eller insinuera och märker att man sagt fel eller inte sagt vad man menat. Ett exempel på detta skulle kunna vara någon som säger *det är varmt här* för att han menar att det är dags att ta av sig ytterkläderna men där detta istället uppfattas som en uppmaning att öppna fönstret. Den jämförelse som här krävs är inte med tyst tal utan med en sk andemening, som åtminstone inte är uttryckt i det som brukar kallas talets bokstavliga mening.

Ytterligare evidens för tankens självständighet gentemot språk och tyst tal får vi från översättning. Översättning tycks, även om den kan vara besvärlig, nästan alltid vara möjlig med hjälp av olika typer av parafraaser. Detta skulle knappast vara möjligt om vi inte med tankarna kunde frikoppla ett innehåll från ett visst språk för att sedan leta efter ett lämpligt språkligt uttryck för detta innehåll på ett annat språk. Jämför de två satserna i (11) nedan som ett exempel på en relativt tillfredsställande översättning med hjälp av parafraas.

- (11) Engelska: Talking I went up to him
Svenska: Medan jag talade gick jag fram till honom

Slutligen kan man fundera på hur det egentligen är med flerspråkiga människor. Låt oss ta en människa som kan fyra språk. Om tänkandet, våra begrepp och vårt minne verkligen vore språkbundna, borde antingen alla begrepp och all information vara lagrade fyra gånger hos en sådan person eller så borde han eller hon minnas vissa saker bara på ett språk, det som användes vid inlagringen av informationen, men inte på något annat språk. Emellertid verkar inte flerspråkigas minne fungerar så. De kan mycket väl använda och uttrycka information på ett annat språk än det de fått in informationen genom. Detta kräver dessutom inte någon avancerad flerspråkighet. Alla som någon gång fått information på ett språk och återgivit den på ett annat har haft denna förmåga. Svårigheten ligger precis som i annan översättning i att hitta rätt parafra, om det inte finns direkta motsvarigheter mellan språken. Den slutsats vi leds fram till är att verbalisering verkar vara en process som inbegriper helt andra fenomen än enbart en neutral och muskulär realisering av tyst tal. Det ser snarare ut som om verbalisering just är en process som förbinder ett medium - tanken - med ett annat - det talade ordet - och att det är först i verbalisering som skillnader mellan de olika språken aktualiseras.

När det gäller hypotesen att all information skulle lagras i lika många uppsättningar som en person kan språk, så verkar den felaktig. Den strider mot vetenskaplig ekonomi: varför anta att människan gör samma arbete fler gånger om? Den negligerar också det arbete och tillskott som verbaliseringen uppenbarligen utgör, vilket språk man än väljer att uttrycka sina tankar på.

Vad jag här diskuterat med grund bla i vardagserfarenheter tycks således peka mot att tänkande är språkneutralt och att olikheterna mellan språk först aktualiseras i verbaliseringsprocessen.

Detta är en slutsats som uppenbarligen strider mot den tidigare diskuterade språkrelativistiska synen.

Syntes: tanke och språk, beroende och oberoende, universalitet och relativitet

I klassisk medeltida tradition borde alltid en debatt efter att tes och antites konfronterats med varandra leda till en syntes. Är en sådan syntes möjlig i fråga om språk och tänkande? I det följande skall jag försöka skissa några riktlinjer för en sådan syntes.

Låt oss börja med frågan om universalitet eller inte när det gäller tänkande och språk. Det uppenbara svaret måste bli att vi måste räkna med både universella och icke-universella drag i såväl tänkande som språk och att det är en intressant forskningsuppgift för de vetenskaper som sysslar med människan att försöka utreda vad som är universellt och vad som inte är det. Redan utifrån den evidens vi har idag, finns det god anledning att förmoda att vi kommer att finna universella drag både i tänkande och i språk. Detta gäller främst sådant som berör människans primära biologiska

existens, är direkt avhängigt av våra fem sinnen, som t ex färg, eller rör vår orientering i rummet och kanske tiden. Antagligen kommer vi också att finna att elementära, logiska operationer är universella.

De största skillnaderna bör finnas där människans frihet med hänsyn till biologi och omvärld är störst. Vi bör vänta oss stora skillnader i både språk och begreppsbildning inom alla områden som är beroende av speciella sociala institutioner. Detta kan gälla t ex ord och uttryck för administrativa rutiner eller för aspekter av olika sociala roller, t ex könsroller. Vi bör även hitta stora skillnader i vad som kan kallas fackspråk, dvs språkliga uttryck som gäller de delar av verkligheten som varit av speciell relevans inom en viss kultur, t ex i nordliga länder ord för snö och kyla. Den verklighet det gäller kan emellertid vara både konkret, som i fallet snö och kyla, och abstrakt, som när vi undersöker olika kulturers filosofiska språk.

Den svåraste frågan, den om tankens beroende av språket, återstår emellertid. Frågan om likheter eller olikheter mellan olika språk och sätt att tänka är nämligen logiskt oberoende av frågan om ett starkt eller svagt samband mellan språk och tanke. Den är dessutom oberoende av frågan om vilken form samband mellan språk och tanke har. Är det språket som påverkar tanken eller är det tankens behov som bestämmer språket? Vi kan illustrera svårigheterna i att ta ställning med att summariskt i tabellform återge de olika positioner vi tidig behandlat.

Summarisk tabell gällande positioner i debatten om förhållandet mellan språk och tanke

	Språk lika	Tänkande lika	Beroende tankespråk
Platon	?	?	
Aristoteles	?	+	
Norninalister	?	?	=
Modister	+	+	
Port Royal	+	+	
Herder	?	?	↔
Humboldt	—	—	↔
Whorf	—	—	
Saussure	—	—	
Chomsky	+	?	
Syntes	+ -	+ -	↷

- A. *Likhet - olikhet i språk och tänkande*
 + likheter betonas på bekostnad av olikheter
 — olikheter betonas på bekostnad av likheter
 + - både likheter och olikheter tas upp
 ? problemet diskuteras inte

- B. *Typ av samband mellan språk och tanke*
- 1 språk och tanke är identiska =
 - 2 tanke och språk påverkar ömsesidigt varandra ↔
 - 3 tanken påverkar ensidigt språket
 - 4 språket påverkar ensidigt tanken
 - 5 tanken primär men får en kollektiv konservativ styrning av språket }>
 - 6 språk och tanke är oberoende av varandra

Som vi ser kopplas de olika möjliga ställningstagandena ihop på ganska många olika sätt. Vi kan inte ens för nominalisterna, som identifierar språk med tanke, dra slutsatsen att de på grund av olikheterna mellan språk därför måste anse att språk och tanke varierar mellan olika folkgrupper. Moderna nominalister har denna åsikt, men de medeltida nominalisterna uppmärksammade antagligen inte problemet med språkvariation eftersom det enda språk de resonerade om var latin. Occams åsikt, där tankarna utgör ett sorts osjälvständiga s k epifenomen till språkliga yttranden, blir sålunda ett specialfall av uppfattningen att språket bestämmer tanken.

För dem som tror på stora likheter i tänkande finns det som vi ser en tendens att tycka att tanken bestämmer talet, medan det för dem som ser stora olikheter i tänkande mellan olika folkgrupper verkar gälla att de antingen anser att språket bestämmer tänkandet eller att de anser att tal och tanke mycket starkt ömsesidigt förutsätter varandra.

En syntes, som jag markerat i tabellens bottensta rad, måste nu för att lyckas, dels frilägga vad som verkar rimligt i de olika ståndpunkterna och dessutom helst visa på något som tidigare ej uppmärksammats tillräckligt. Några utgångspunkter skulle kanske kunna se ut på följande vis. Vi kan tänka utan att tala men vi kan inte tala meningsfullt utan att tänka. Ett skenbart motexempel utgörs här av utantillinlärning av fraser på ett främmande oförståeligt språk. Dessa fraser kan inte sägas vara meningsfulla för den som talar även om de är det för andra människor. Av detta följer inte att meningslöst tal, t ex det som förekommer i s k jargongafasi, skulle vara helt utan tanke. Dessutom verkar vi kunna tänka utan att ens tala tyst. Vi kan t ex ha synbilder och andra mentala processer som inte är verbala. Detta är emellertid tillräckligt för att visa att varken ett antagande om identitet eller ett antagande om mycket starka ömsesidiga förutsättningar mellan språk och tanke kan vara riktiga.

Vår första slutsats är därför att vi kan tänka utan språk men att vi inte kan tala utan att tänka. Att språkobundet tänkande kan förekomma innebär emellertid inte att allt tänkande därför måste vara språkobundet. De språkobundna dragen finner vi t ex i synbilder, i uppfattning av kausalitet och objektskonstans och i den del av tänkandet som är beroende av människans spatio-temporala förankring och hennes primära perception, alltsammans drag i tänkandet som vi, på grund av deras biologiskt grundläggande karaktär, kan räkna med att barn utvecklar innan de på allvar börjat lära sig språket. De språk- och kulturberoende dragen finner vi

istället i språkliga uttryck som har att göra med sociala institutioner eller vissa typer av verksamhetsspecialisering. Här är det troligt att språk och språkanvändning kan spela en viktig roll i individernas inläring och socialisering till dessa institutioner och verksamheter.

Det är emellertid viktigt att här göra en distinktion mellan språkets roll som medel för inläring tex som hjälp för att fästa uppmärksamhet på vissa företeelser i verkligheten, och språket som ett ständigt nödvändigt redskap för tanken. En möjlighet är ju nämligen att vi med språkets hjälp kommer att uppmärksamma vissa saker som vi sedan i fortsättningen också kan uppmärksamma, men nu utan språkets hjälp. Mot detta står den starkare möjligheten att ett språkligt uttryck i vissa fall är en integrerad del av tankeprocessen - något som behövs för att samla och hänga upp tänkandet på. Ytterligare möjligheter ges av mellanformer, där språket till en början är integrerat med tanken, men där tänkandet efter en tids vana vid begreppen frikopplas från verbal gestaltning. Eller möjligheten att man ibland använder språklig och ibland icke språklig gestaltning. Matematiskt tänkande skulle t ex kunna visa en utveckling av denna typ. I början är uppfattningen mycket språkberoende men allteftersom den matematiska intuitionen utvecklas minskar språkberoendet.

Vår andra slutsats blir därför att språkberoende säkerligen förekommer, åtminstone som ett viktigt steg i inläring för att peka på och uppmärksamma begrepp. Eventuellt förekommer språk också som en integrerad del av själva tankeprocessen. Möjligheten att språket kan integreras i tänkandet bör emellertid skiljas från att språkliga uttryck förekommer som objekt i tankeprocessen. Vi kan naturligtvis höra språkliga uttryck eller på annat sätt uppmärksamma språkliga uttryck för vårt inre öra eller öga utan att därför tänka med hjälp av språket. Jag kan t ex tänka på franska fraser utan att därför tänka på franska.

Nu kan man naturligtvis säga att även om språkberoendet efter att initialt ha varit starkt minskar, t ex i matematiskt tänkande, har ändå grundbegreppen initialt bestämts av de språkliga symbolerna. De språkligt bestämda grundbegreppen finns kvar även om de inte längre i tanken kodifieras av språkliga symboler. Detta leder till att språket, inom områden där den mänskliga motoriken och perceptionen inte är avgörande, kan ge en kollektiv stabilitet åt begreppsbildningen. I så motto tror jag därför att de språkliga relativisterna haft rätt. Olika sociala grupper har med språkets hjälp kunnat underlätta inläringen av de begreppsliga aspekter i omvärlden som inte ges direkt av motorik och perception och som är viktiga eller karakteristiska just för denna grupp. Ett mänskligt språk pekar på och förstärker ett visst sätt att tala om verkligheten och betingar därmed även ett visst sätt att se på verkligheten.

Hur stark är den kollektiva stabilitet som ges åt begreppsbildningen av språket? Språket utgör knappast någon kollektiv tvångströja för tanken utan bör snarare betraktas som ett angivande av kollektiva riktmärken som

individen tar del av via verbaliseringen i en sorts konserverande återkopplingsprocess. Dessa riktmärken är emellertid oftast ganska ofullständiga och kräver ständigt individuell och situationell utfyllnad. Det kollektiva kontextlösa språket är ofullständigt, eftersom det ständigt måste anpassas till nya situationer. I dessa situationer fixeras de språkliga uttrycken och får en mera bestämd innebörd. Ofta blir denna innebörd mera precis och specifik. Men ibland, om detta är vad som krävs av kommunikationen, kan den förbli vag. Ofullständigheten i språket gör att språket inte behöver förändras så ofta utan istället kan fungera som ett elastiskt medel för koordination och individuell kreativitet av medlemmarna i ett visst kollektiv.

Individen har sålunda frihet i förhållande till språket på flera sätt: Han eller hon kan uppmärksamma nya fenomen och mynta nya ord och uttryck för dessa. I vissa fall upptas sådana ord i det kollektiva språket, i andra inte. I vår kultur görs sådana individuella innovationer ofta av stora författare. För det andra finns på grund av språkets kollektiva ofullständighet ett ständigt behov att individen i olika situationer fixerar språkets innebörder. För det tredje kan en individ utnyttja språket i inläring av nya begrepp för att sedan frigöra sig från språket. För det fjärde kan individen i sitt tänkande operera utan språk, men han eller hon kan också operera med språk genom att använda delvis verbaliserande element i sitt tänkande.

Vi behöver emellertid veta mycket mer om hur språket som ett förråd av kollektiva riktmärken används av individen: hur t ex föreningen av tanke med språk sker i verbaliseringsprocessen.

Förslaget till syntes ser därför ut på följande vis: Tänkande kan alltid förekomma utan ljudligt tal. Det kan också förekomma utan tyst tal, t ex i synbilder och föreställningar som är knutna till perception och motorik. Inom andra områden av mer kulturbunden typ spelar språket en större roll. Först och främst som pekpinne och indikator i inläring och i vissa fall som direkt medium för tanken. Dessutom förekommer språkliga uttryck som objekt för tanken, men detta bör skiljas från språkets roll i inläring eller i själva tankeprocessen.

Språkets roll i inläring gör det till en viktig förmedlare av ett kollektivs socio-kulturella arv. Som förmedlare utgör språket emellertid enbart ett riktmärke, inte en tvångströja. Man kan säga att språket kulturellt sett utgör en sorts konserverande återkopplingsloop för våra tankar. (Detta är vad som avses med sista raden i figuren ovan - tanke ↷ språk).

Nya ord och uttryck kan myntas. Språket måste dessutom hela tiden anpassas till nya situationer och avstämmas mellan individerna i kollektivet.

Ett sätt att få ökad kunskap om samspelet mellan språk och tanke är att studera hur själva verbaliseringsprocessen ser ut och fungerar under olika betingelser.

Det finns troligen både språkbundet och ickespråkbundet tänkande och vi har diskuterat inom vilka områden skillnaderna kan finnas. Vi har också sett att bindningen mellan språk och tänkande kan vara av många slag.

LITTERATUR

Eftersom uppsatsen spänner över mer än tvåtusen år är bakgrundslitteraturen mycket omfattande. Ofta kan det vara mycket intressantare och roligare än man från början trott att läsa äldre författare som Platon, Aristoteles, Petrus Hispanus, Occam, Arnauld, Lancelot, Herder och Humboldt i original. Jag rekommenderar t ex Platons dialog *Cratylus* t ex i Hamilton & Cairns (utg), *Plato - Collected Dialogues*, Princeton University Press eller Arnaulds *La logique ou l'art de penser* som utgavs 1662 och som finns i engelsk översättning av J. Dickoff och P. James, *The Art of Thinking*, Indianapolis, Bobbs-Merill Company Inc, 1964. Även Johann Herdets *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* t ex i B. Suphan (utg) Herders *Sämtliche Werke* (Berlin 1981) är mycket läsvärd.

För att få en överblick över äldre litteratur kan man också läsa idéhistoriska verk av olika slag. Vad det beträffar språkvetenskapens historia ger E. Haudhaugen, *Foundations of Western Linguistics* (Oslo: Universitetsförlaget 1982) en god överblick av utvecklingen från förhistorisk tid fram till medeltiden. Om utvecklingen fram till modern tid kan man läsa t ex R. H. Robins. *A Short History of Linguistics* (London och Harlow: Longmans 1967). Men även filosofins historia är relevant. Se t ex A. Vedbergs *Filosofins historia* band I, II och III (Stockholm: Bonniers 1966) eller W. Kneales och M. Kneales *The Development of Logic* (Oxford: Oxford University Press 1962).

När det gäller modernare litteratur är det mesta möjligt att läsa i original. En huvudbok för moderna universalister är B. Berlins och P. Kays *Basic - Color Terms. Their Universality and Evolution* (Berkeley och Los Angeles: University of California Press 1969). Språk och tänkande hos döva behandlas av H. Furth i *Tänkande utan språk* (Stockholm: Wahlström och Widstrand 1977), medan tänkande hos andra djurarter än människan behandlas t ex av R. K. Thomas i artikeln "Evolution of Intelligence - an approach to its assessment" i *Brain, Behavior and Evolution*, 17, 454-472.

Vad det beträffar moderna relativister är kanske huvudförfattaren B. L. Whorf. Ett urval av hans artiklar finns i boken *Language, Thought and Reality* (Cambridge, Mass.: MIT Press 1956). Mer information om det jag i uppsatsen kallat social språkrelativism kan man få tex i B. Bernsteins artikel "Social Class, Language and Socialization" i P. P. Giglioli (utg) *Language and Social Context* (Harmondsworth: Penguin 1972) eller i T. Skutnabb-Kangas och O. Rekdals artikel "Könsrolleri språk" i *Könsroller i språk*, rapport 61 från forskningskommittén i Uppsala för modern svenska (FUMS) 77-87.

En översikt av såväl relativistiska som universalistiska synpunkter i modern litteratur ges av E. och H. Clark i *Psychology and Language* (New York: Harcourt and Brace 1977). Lättillgängliga introduktioner till de båda lingvisterna Chomsky och Saussure kan man få t ex i J. Lyons bok *Chomsky* (London: Fontana, Collins 1970) resp. M. Bierwischs bok *Modern Linguistics* (Haag och Paris: Mouton 1971).